

ИЧИЋ

И СЪБРАНИ

ЦЕТИЊСКА БОМБАШКА АФЕРА
У ВЕЗИ СА ЗАПРЕБАЧКИМ ПРОЦЕСОМ

УМНОЖАВАЊЕ КЊИГЕ И ПРЕВОД ЗАБРАЊЕНО
БЕЗ ПРЕХОДНЕ ДОЗВОЛЕ ПИСЦА.

Покољења дјела суде;
што је чије дају свјема...
. Његош.

ЦЕНА 15 ДИН.

1927

Штампарија „Привредни Преглед“, Београд.

110301A

УМНОЖАВАЊЕ КЊИГЕ И ПРЕВОД ЗАБРАЊЕНО
БЕЗ ПРЕХОДНЕ ДОЗВОЛЕ ПИСЦА.

ПРЕДГОВОР

Цетињска Бомбашка Афера то калејдоскопско стрмоглављење црногорске званичне политике, мрачни је кут наше најновије историје, коју су дужни расвијетлити многи, међу којима, као истраживач, моја личност заузима окромно и незавидно мјесто. Очекујући да то учине други, позванији од мене, ја се одукујем својој дужности овом књижницом у којој сам, обилазећи познате ствари, покушао истражити оно што сам видио иза кулиса. Раније можда него што се овакав рад очекивао, ја сам то учинио и стога што, са болом у срцу, видим да великовце не поправљају ни прилике ни вријеме, и да они исти људи који су, са Бечом и Софијом, изводили Бомбашку Аферу, данас под фирмом једне жалосне странке, настављају њену сахрањену замисао, заводећи необавијештене Црногорце подтријевање мржње противу Београда, који је толико урадио за државно и народно јединство.

Колико сам одговорио задатку, нека суде читаоци; а побољеним стојим на биљези.

Цеклин, 1. октобра 1926. г.

Стево Л. Лопичић.

Као секретар Министарства Унутрашњих Дјела, у мјесецу јулу 1907. г. додијелен сам Обласној Управи у Никшићу, по службеној потреби, у дужности помоћника управитеља исте области. Ово је први случај у Црној Гори, да обласни управитељ, поред секретара и другог особља има и свога помоћника. Разлог: Управитељ Области Никшићске био је Војвода Буру Петровић, а његова браћа, Војвода Божо, Шако и Марко, сматрали су као опозиција Књазу Николи, и на Војводу Буру нијесе имало довољно повјерења у доба, кад су млађи интелектуалци црногорски отпочели борбу против ондашњег режима, на челу којег је стајала дворска камарила, као непробојни зид између народа и владара.

Првих дана западио сам да је Војвода Буру осјетио разлог мојега доласка, ма да је моје опхођење према истом било најделикатније, како ми је било препоручено и непосредно с највишега мјеста. У току мога рада, ја сам у Војводи Буру могао виђети правог брата и истинскога приврженика Књаза Николе, и он је према мени био деликатан, али сам у свакој прилици запажао, нарочито испрва, његово уздржавање и неповјерење према мени.

У Никшићу бијаше јавна штампа и центар политичкога покрета. Тамо стизаху свакодневно летаци од наше омладине из Београда и из Америке и дијељаху их народу којима се овај позиваше да поведе борбу против ондашњег режима и дворске камариле, редовно помињући: Мијупковиће, Јабучане и сердара Јанка Вукотића. За овим летацима јураше полиција и народна војска. Лист »Народна Мисао« стигаше, и на мене се у Никшићу гледаше као на бијелога вука.

Подјела народа на партије (правалне и клубаше) без икакве организације, бијаше чисто крвничка. У оваквој партијској подвојености, код правална била је лозинка: ко је клубаш, тај је противу Господара, а то је било нешто најстрашније код нашег народа, бити јавно противу Господара.

Читав хаос у области завладао је: војне власти вршиле су дужност полицијских, а судске ових. У Никшићу је било толико мутно, да и сам Књаз долазаше с Цетиња ноћу инкогнито у Никшић.

У то мутно доба у почетку августа у околини Никшића, па чак и по Дурмитору, ухваћено је неколико аустро-њемачких официра, са топографским апаратима и снимцима. Пошто су они предведени код обласне управе и преслушали и наведени предмети били одузети, показали су акт нашега Министарства Иностранних Дјела са потписом Начелника Слава Рамадановића. У томе акту даје им се слобода кретања по свим крајевима Црне Горе и препоручују се свим властима у унутрашњости за предусретљивост. Како је редован пут за такве препоруке преко Министарства Унутрашњих Дјела, а не непосредно од Министарства Иностранних Дјела, о овоме сам извијестио своје Министарство, које ми је наредило, да им све апарате и снимке одузмем и спроведем Министарству, а њима наредим да одмах напусте Црну Гору, што је и извршено.

Због свакодневнога стварања хаоса у Никшићу, који се није могао расчистити на поштен начин, и, друго што нијесам могао имати никаква друштва јер су на мене и једна и друга страна непријатељски гледале, Никшић ми је постао толико досадан да нијесам могао даље издржати и неколико пута сам тражио да напустим Никшић, у противном да ћу сам напустити дужност. Најпослије средином августа, био сам позват на дужност у министарству унутрашњих дјела.

Првих дана при пријему дужности у министарство, увидио сам да ме не чекају мање пријатни послови. Начелник министарства, професор Мирко Мијунковић, би премјештен за директора гимназије на Цетињу, те сам морао вршити дужност начелника која ми је отежавала све докле док сам морао сваки акт и сваки рад њему у гимназију носити на ревизију. Тако је био наредио Господар, како ми рече ресорни министар, Војвода Лакић Војводић. То није дуго трајало и по на-

значању в. д. начелника текуће сам послове заједно са министром самостално обављао.

Првих дана у министарству, поред редовних послова, могао сам водити ислеђење над Марком Даковићем, студентом Београдског Универзитета на основу једног писма Тодора Војковића студента истог универзитета, које је ухваћено у Граховском Пољу од полицијских власти код Владимира Дамјановића, гимназисте, које је овај дошло од Тодора из Београда, да га Марку преда на Грахову, где се овај на љетњим фееријама налазио.

На основу овога писма Марко је раније био притворен у једну собу под кров министарства унутрашњих дјела, у којој сам над истим и водио ислеђење. Марка сам познавао раније као гимназиста нижих и виших разреда, познавао сам га као благородна и уредна младића и добра ђака. Познајем добро и традиције његове породице и привлеклије њене код Господара. На основу свега овога, ја нијесам могао имати пред собом револуционара бити с њим почети као с таквим. Он најбоље зна како је то било.

Војковић му писаше да ради са млађим и напреднијим људима у Црној Гори на општем покрету противу оштаршега режима и да се пађе на имању Војводе Лазара Сочице, ће ће и он с друговима доћи, као у најплодесније мјесто одакле треба да се почне.

Даковићу је на ово била прва ријеч: »Пусти будалу Тодора!« и својим исказима одбио од себе свако знање и учешће у ма какву покрету. Он је и даље остао у притвору, али се од истог ослободио и умакао преко границе у Аустрију, на начин њему најбоље познати.....

Партијских трзавица нестaje, пред лаким терором попустила је и млађарија. Само је ђе који чиновник осјетио отпуштање из службе или пензионисање.

13. октобра 1907. г. постављен сам за првог секретара истог министарства и одређен да вршим дужност начелника. Мој ресорни министар Војвода Лакић Војводић, био је човек скоро неписмен, али од природе бистар и урођене интелигенције, а јединствени познавалац наших прилика и човек од највећег утицаја на Васојевиће. И ако му је било 70 година старости, душом бијаше као младић од 25 година, пун напредних мисли. У сједницама министарског савјета ишао

је кад је њему воља било, а памтим неколика случаја да, на позив Њшажев, није пошао у двор. Често пута био је љут по читавих петнајест дана, и кад је видео да ја то запажам шапаше ми рећи: »Нијесам ја молио Господара да ме постави за министра, него он мене.«

22. октобра 1907. т. дошао је у министарство мало раније него обично. Редовно је прво свраћао у моју канцеларију, назвао добро јутро и питао има ли што лијепо и поштено у те цериде (новине), сио, запалио цигару и мене понудио. Поједио би мало, па отишао у свој кабинет, вазда читајући новине кад немаше примања. Најзадовољнији бијаше, кад новине нападаху којег министра, а њега не.

Овога јутра остао је код мене дужи, мимо обичај. Позвао је вратара и наредио му да никог не пријављује, ни код њега ни код мене. Кад је вратар напустио собу, почео је да ми прича, и то доста замисљено: »Чини ми се, Стево, имаћеш овога пута доста посла. Јутрос рано закуца ми неко на врата од собе и не спаш. Мишљах да је који од ових просјака васојевићских, те ми не даду из куће изаћи, и викнух: »Вули се отоле, што ми досађујеш! ето ти министарство« . . . У толико окренуше се врата и појави се једно првпурасто момче у уску робу и црни капелли. Поклони се скидајући капелли и назва добро јутро. Питам га: »Ко си ти и одакле? што тражиш? хајде у министарство ако што имаш« . . . Он на то продужи: »Ја имам нешто лично вама да саопштим, и то врло важно.« А што је та важност? »Ја сам донио бомбе.« А какве бомбе? зашто ће ми то ће су ти? носи их код Мила Крстова у Обласну Управу«. Он нешто пробрља да их је донио из Котора, да има некакво друштво и оде. То ме је јутрос дигло овако рано, пекако бјех иједак и не обрнух се на то, па се бојим да ми часове погани какву подвалу под старост не учине. Кад сврнух у Обласну Управу, збиља, оно момче донијело бомбе, ето их на таулин! Сврнух у министарски савјет, и знаваху већ за то и чини ми се ево звек некакав. О овоме немој ништа зборити, док се не види што је.« Министар устаде и оде у министарски савјет.

Око 11 часова прије подне Војвода опет дође код мене и прича ми: »Оно је момче из Цетиња, а родом Косијер: Дошло је с нашим ђацима из Биограда и отуда су донијели бомбе, како прича, да убију Господара; и да је с њима у дру-

штво много клубаша из Црне Горе. Прича да је од друштва у Котору украо ове бомбе и донио да друштво изда и што ти та поган није напричала. Савјет се на чудо нашао, не зна шта ће да чини, ма сад дође Лазар Мијушковић и Јово Поповић па рекоше, да ће се о томе споразумјети са Насљедником и Господаром, па ће се виђети. Чини ми се да ће и тебе довече или сјутра звати у Савјет, јер ћемо се купити понас у сједицу достина, и без нас министара.«

На моје питање ће је то момче, одговорно ми је: »Шета слободно у пјаци, док се види до сјутра шта ће се с тијем.«

Кад сам изашао из канцеларије на подне, већ се је по граду шапутало. Праваши мало подигли главу, као да коме пријете. Клубаши то осјетили, па погнули главе као да предосећају прогон.

Мало ми је ко прилазио за ма какво објашњење, до они који су ми били своји или лични пријатељи, којима сам умно о томе рећи колико и они мени. Читаво послије подне мога министра нијесам видео, а у вече око 8 часова бих позват у Двор.

Никад у моме животу нијесам раније прелазно дворски праг нити са Њшазом говорио. Једва сам сачекао 3 часова и са највећим страхопоштовањем ушао у Двор, као сваки Црногорац који први пут у њ улази. Ађутант ме је увео у једну споредну собу. Био је то кабинет Господарев, у коме сам послије више пута бис и дању и ноћу. Господар је сједио на средини за другим столом, с десне стране Њшегићица Ксенија, а с лијеве Њша Мирко, на челу Насљедник и до њега, с једне стране, Лазар Мијушковић, а с друге Јово Поповић, министри и неки државни савјетници и друге велможе којима је Двор био као своја кућа. Пошто сам ушао и поклонио се Господару, настало је мало ћутање и ја остао једнако на погама. Господар се обратио министру предсједнику Др. Л. Томасовићу, и питао га: »Какав је, докторе, овај младић?« Одговорио му је: »Добар је, Височанство; спреман и располаже способношћу колико и један наш млади човјек!« На то је поставио сердар Јанко: »Не само што је спреман, Господару, него је енергичан и вјеран Престолу и Отаџбини колико и један Црногорац.«

Прво да речем нијесу ми биле пријатне ове ласкавости, јер није било разлога да вјерујем у искреност истих. Послије

овога Књаза се је мени обратио овим ријечима: »Мило ми је, бо-
рама, Ђетићу, што ми тако за тебе веле! Буди такав и унапри-
јед па те неће Господар заборавити, и хајде збогом.« Читава
поћ нијесам спавао тражећи разлога овој похвали и обећању
владачеву. Ујутро сам устао и онако сањив пошао на дуж-
ност. Кад је стигао мој министар, испрчао ми је, да се у Сав-
јету и Двору нијесу могли погодити ко ће водити ислеђење у
афери с бомбама. Лабуд Гојинић пристајао је да уђе у Коми-
сију за ислеђење, али да он буде пресједник, да му се у по-
сао нико не мијеша док га сврши, и да се под његовим руко-
водством читава истрага доврши. »Најпослије, сви су се сло-
жили, и Господар с њима, да ти сам водиш ислеђење, и за то
ће те звати довече у Савјет.«

Дана 23. октобра у четири часа по подне, притворен је
био, од стране Обласне Управе на Цетињу, Стеван Рајковић
доносилац бомба, а у 5 часова ја сам позват у Министарски
Савјет од министра предсједника, Др. Л. Томановића, да имам
вршити ислеђење у откривеној бомбашкој афери или завјери
против Династије, и да посао одмах отпочнем.

Тежињу овога посла ја сам одмах осјетио, јер по мом
схватању, први утисци о повикнућу ове завјере и личностима
које се посла заузимају, дали су ми сумњу да нећу бити
независан у раду, већ да ћу првих дана пословања доћи у
конфликт, да ћу бити ометан у истрази и да ћу морати слу-
шати у многоме директиву других. Но како му недраго, рије-
шен сам био да се нећу огријешити о савјест и приступио сам
раду.

У 6 часова у вече 23. октобра почео сам ислеђење над
Стеваном Рајковићем, који је био смјештен на другом спрату
ограде Обласне Управе у соби с лица. У њој је имао читав
намјештај који може имати један путник у соби каквога хо-
тела. До ње је била друга соба, кроз коју се је улазило у Рај-
ковићеву; то је била соба за ислеђење. Кад сам ушао, нашао
сам га у соби ће шета, позвао га и сио је за мој сто. Његово је
понашање било према мени доста непристојно, чему се ни нај-
мање нијесам зачудио кад је истог часа стигао у собу сердар
Јанко Вукотић и, на очи Рајковића, рекао ми да са истим
поступам врло лијепо, не као с окривљеником, и да му се
редовно доноси из Хотела »Рајнвалд« бијела кафа с хљебом ују-
тро, све порције ручка и пола литра вина, а тако и вечера.

Све ми је ово уливало једну велику загонетку, али нијесам
могао ништа закључити док не уђем у суштину истраге.

На моја протоколарна питања Рајковић је одговорио, по-
ред осталог да је отишао прије краткога времена у Београд
у друштву Стевана Турчића, уредника »Београдских Новина«,
да се је упознао са црногорском омладином на Великој
Школи и да је, у договору са истима, пристао да заједнички
дођу у Црну Гору и бомбама расправе црногорски Двор и
чланове истог, као и Народну Скупштину; да је од Тодора
Божовића у његову стану примио бомбе ће је био и Ђорђе
Настих, који је такође примио извесни дио, као и капетан
Ђулафић Васо. Бомбе које је примио Ђулафић смјештене су
у један мали куфер закључан, да их однесе и преда Милосаву
Ранчевићу и Михаилу Иваловићу, како ће их први употрије-
бити на дизање Васојевића на буну, а други Куча. »Кључ од
тога ево код мене и предајем ви га. Ухватите Ђулафића па
ћете виђети утађе ли се овај кључ у тај куфер. Он је преко Тур-
ске пошао за Васојевиће: Настих говораше да ће своје бомбе
донијети у Босну и тамо их употријебити, а ја у друштву са
Марком Даковићем, Тодором Божовићем, Јованом Ђоповићем
и др. дошло сам ове до Котора, ће смо заједно починули у
хотелу Пухаловића.«

У својим исказима Рајковић је био недоследан; час ми
је причао да их је опазила полиција, и они се разбјегли; час
да се користио њиховим тренутним одсуством и с бомбама
утекао и донио их на Цетиње, да прокаже речени подхват; да
је учинио једно добро дјело и спасао Династију. Више није
хтио да говори, него је замолио да се остави на миру и читави
сјутрадан, па ако имаде што, рећи ће сам и затражити да му
се то записнички уведе.

Исте вечери добијем писмо од Мирка Мијушковића, ди-
ректора гимназије: »Стево, по наредби, одмах ми пошаљи до-
кле си стигао; а кад довршиш остало, донијеш у Двор. Че-
кам у Министарство Иностраних Дјела. М. М. Мијушковић.
Цетиње 23.-X.-1907. г.

Нијесам се преварио, да ћу бити ометан мијешањем заин-
тересованих, што свједочи јасно горње писмо за мијешање
просвјетних радника; а што ће бити од војничких и других,
виђеће се напријед.

Ја сам наредбу схватио одакле потиче, те сам Мијушко-
вићу јавио докле сам стигао, а кад сам свршио с Рајковићем

записник, одио сам га у Двор. Тамо сам нашао Књаза и Насљедника Данила, окружене Владом, ње пије изостајао ни Јазар Мијушковић с Мирком Мијушковићем, Савом Вуластивћем, Јевом Поповићем и Јанком Вукотићем; а Мило Поповић — књижев ађутант да како ту је увијек са Милошем Живковићем, књижевним секретаром

Ословно ме Књаз: »Дану Лопица, прочитај што вели тај Косијер!

Пошто сам прочитао записник, видно сам да је Књаз остао мало замисљен, па је лако повукао уснама смијући се. Насљедник ме упитао, да ли сам Рајковића питао имали дружине у Црној Гори, која је противу Династије и ке Тодору Бојковићу даде бомбе. Одговорно сам му да га питао нијесам, јер даље није хтио одговарати шпта до сјутра, а таква питања шљедоваће касније.

По своме испрсно се Сердар Јалко с озвн ријечима: »Има, Височанство, не бој се, таман у Црној Гори, по погански сви крије све — ама му пеће моћ бит, бољјати је вјери, да све не каже!« ...

Ови остали ћутали су, само Јазар Мијушковић и Насљедник шапућаху смењкајући се.

Књаз ме је отпустио ријечима: »Хајде, ћетићу, па шродужи, али пази, нијено изборкај све и редовно ми доноси све што будом радио, да ми читаш. Немој питати никога кад ћеш код мене, па то било дању или ноћу.«

У јутру 24. октобра дошао сам у Обласну Управу око 7 часова и већ Сердар Јалко, изађе из собе Рајковића сврати код мене и рече ми: »Ступио сам му га скитачу; ти с њим једнаке лијепе, и све ће казати и свакога ко је уплетен у ову рабату.«

Већ у 9 часова Рајковић ме тражио сам. Кад сам отишао књему тражио је да му се купи за круну цигарета.¹⁾

¹⁾ На то сам вако редовно чинити пакатке за њега, — куповати му »Балкан« цигарете, на које је редовно издавао призначнице, али увијек вјеште, и бројех и словима. Једна таква његова призначница, која је случајно остала неприкључена чшњеним расходима од 19. новембра 1907. г. гласи: »Примио сам од г. Стева Мошчића 1 круну — круну једну. — Стеван Рајковић. Цетиње 19. новембра 1907. г.«

Прије него је почео давати протоколарну изјаву, рече ми: »Молим те, рећи већ Јазару Мијушковићу, а и Томановићу напомени, да се мене кућа за дуг продаје и ових ће дана моји родитеље остати без крва, па им реци да то не дозволе, јер сам ја затворен и немогу шпта на томе радити, а Јанку сам већ то рекао јутрос,« па је наставио: »Ја сам се предомислио и ријешно се све право да кажем. Рекао сам да сам бомбе до-вис, али не онако како је било. У Котору нас је полиција о-пазила, коју смо ми вјешто избјегли. Ја сам пристао да допесем бомбе на Цетиње и да их раздјелим поузданој дружини, да разрушимо дворове и скупштинску зграду и да у њима поубијамо све чланове династије и народне посланике. Дружина моја да упадне у Црну Гору с границе, ће ће им се придружити присталице да изведу читав преврат и успоставу новог режима. Кад сам стигао ноћу 21. октобра, обратио сам се у ту сврху неколицини другова типографа, као Блажу Радифковићу и другим, али су ми то одбили. Сам нијесам имао прилике да их употребим, препао сам се дами се не дознаде, покнајао сам се и бомбе ујутро пријавио Војводи Јакићу и он ми рече, да их шредам у Обласну Управу.«

На моја питања одговорио је да су његова дружина у томе: Марко Даковић, Тодор Бојковић, Јован Поповић и Петар Новаковић, а да за то знаду и да су за то дјело пристали: Михаил Ивановић, Милосав Раичевић, Андрија Радовић, Спасоје Пилетић, Гаврило Церовић и други, као што ће се вићети из даљег

О постанку бомба знао је рећи како је то навео у првом саслушању. Дуг је његов записник, изазват мојим питањима, из којег изводим само главне чињенице.

24. у 7 часова одио сам Књазу резултат поновнога Рајковићева саслушања. Читави влада и дворски савјетници од 23. октобра до 25. децембра скоро се бјеху препијели у Двор. Пошто сам Књазу прочитао записник, Насљедник Данило зашљескао је рукама са узвиком: »Браво!« а Јазар Мијушковић му је секундирао.

Књаз је био врло озбиљан, окрену се Насљеднику па рече: »Што Браво!«

Насљедник настави: »Па јеси ли, разумно, да је признао да је доио бомбе из Енограда да нас побију, и да су у томе друштву клубашки прваци?«

Књаз на то подругљиво одговори: »Ко да ме убије? Да ме убију Црногорци бомбама из Србије. Ја бих сад у окладу с ким хоћете, да ми једном Црногорцу, и кад би ријешен био на то, не би бастало на мене пружити руку на један корак остојања од мене; но и кад би бомбу у руци имао промислио би се, и из руке је испустио. Ја сам вазда међу Црногорцима, и сједим, и разговарам се међу њима, јашем коња по Цетињу и околини, и идем колима од вароши до вароши. Кад би хтјели Црногорци да ме убију, не би добављали бомбе из Србије, по би ме кумбуром могли убити кад год хоће и мене и све вас.«

На ово је Насљедник љутито одговорио: »Нијесу ово, тата, Црногорци, но је ово Никола Пашић и наши зет!) који хоће и нас да се ослободе; а да су Црногорци, тако би било као што ти велиш.«

Овај одговор Насљедников напшао је на одобравање од присутних, што објашњава подржавањем Јанко, Лазар и Јово.

Књаз опет настави: »Не могу вјеровати, ја још тревам Српству и они то знаду, али нека се проводи ишљећење, па ће се виђети.« — па се окрену мени и рече: »Остави овдје, а ви изађите.«

Тако је и било. Књаз ми онда, рече: Радомир Вешовић с Васојевићима ухватио је Васа Тулафића у турској граници, и чим дође, добро га о свему испитај, а посебно је ли био код Пашића и што је с њим говорио. Тај записник немој давати, него га донеси код мене. Одобровољи га, да се не уплаши, он је стари човјек, прост и наивчила, све ће ти право казати.

25. октобра предао ми је Сердар Јанко Вукотић својеручни описак свих осумњичених, по њиховом; у овој завјери, и по коме сам имао водити истрагу над именованим личностима, међу којима су:

Михаило Ивановић, Милош Ивановић, Спасоје Пилетић, Митар Вукчевић, Марко Радуловић, Андрија Радовић, Јагош Радовић, Иво Ђоновић, Анђе Михаила Јовановића, Јаница Илије Ивковића, Лина Радовић, п.поруч. М. Никчевић, подоф. В. Церовић.

Ђаци овдашње гимназије:

Душан Ђоновић, Михаило Ђоновић, Мирко Беговић, Стеван Беговић, Мило Прља, Саво Прља, Саво Вукчевић, Јокица

1) Краљ Петар.

Грујичић, Милосав Љепава, Војин Љепава, Ђорђе Коптић, Михаило Матановић, Лабуд Рогановић, Јован Велашевић. После је ми је предао списак личности у земљи на »идеалу«, откуцани са својеручним поправкама и допунама: Стеван Јовов Рајковић, Ђуро К. Војводић, Васо Р. Тулафић, Јован П. Миловић-Банло, Крсто Антов Миловић, Саво А. Даковић, Никола Акимов Даковић, Блажо М. Ђукановић, Андрија П. Антовић, Мијат М. Тулафић, Илија М. Тулафић, Марко В. Тулафић, Аким Даковић, Др. Милован Марушић, Михаило Ивановић, Митар Вукчевић, Марко Радуловић, Спасоје Пилетић, Гаврило Церовић, Миливоје Никчевић, Војин Церовић, Алекса Мартиновић, Војвода Гавро Вукотић, Марко Вукотић, Нико Мартиновић, Блажо М. Радифковић, Михаило Јовановић, Андрија Јовановић, Мирко А. Даковић, Марко Суботић, Блажо Т. Даковић, Душан И. Ђоновић, Михаило И. Ђоновић, Мирко В. Беговић, Мило С. Прља, Саво Прља, Саво Вукчевић, Јокица М. Грујичић, Милосав Љепава, Војин Љепава, Ђорђе Коптић, Михаило Матановић, Лабуд Рогановић, Вукота Пантовић, Милан Ивовић, Митар Ђуровић, Саво Ђурашковић, Андрија Ђетков Миловић.

Личности изван земље:

Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђоновић, Петар Новалковић, Симо Шобанћ, Др. Ф. Лазаревић, Вујадин О. Вујачић, Мило Д. Филатовић, Јово Ж. Лазаревић, Мимија Павићковић, Андрија Радовић, Јован Тсмашевић, Јован Кажић, Глигорије Вукчевић, Никола Вукотић, Илија Ивковић.

На један дан прије него ми је Сердар Јанко предао горњи списак, т. ј. 24. октобра отпутовао је Лазар Мијушковић за Котар, како ми рече Војвода Лакић, да тражи, или не тражи, од аустријских власти издавање наших студената, који су с Рајковићем допијели бомбе из Београда, и да аустријски механичари испитају моћ донесених бомба, јер наши о томе немају појма.

Знам да нијесу издати од аустријских власти, већ су се здравом и весело вратили у Београд. Знам и то, да је повјерено било Јанку Спасојевићу тражење екстрадиције ових, преко аустријских иследних власти, као и то да је читав материјал враћен без успјеха.

Сви именовани »завјереници« већ су били на домак власти, и цетињска тамница била је пуна истих, те ми их није требало за то позивати. Гранична стража од народне војске била

је уређена, да не би упала Рајковићева дружина у Црну Гору. С Андријевице стиже извјештај, да је Вешовић ухватио Ђулафића с бомбама и да га са четом Васојевића доводи на Цетиње. Све је ово улило велики страх у народ, чак се бојао и онај који шкаква судјела није имао, да га каква стрко-тина не удари.

Хиљадама њих звапих и незвапих наметали су се, ко ће боље да покаже вјерност Господару; а читаве корпорације из унутрашњости долазиле су тога ради, пред којима је, од стране владе, осуђивана званична Србија, особито Никола Пашић и Краљ Петар, за овакви злочин који је подузет противу Црногорске Династије.

Рад се на истрази у многоме повећао те ме Књаз једнога дана позове и рече ми: »Сад имаш толико посла да му сам не можеш одољети и даћемо ти једног секретара — онога сака-тога Радуловића из Општине, јер је он добро писмен. Пази кад дође Марко Радуловић, немој га затворити прије него га испи-таш, а до тада нека чека у кафани.« Већ сам имао помоћника Сава Радуловића, судију, и предао му Стевана Рајковића, да над њим продужи ислеђење.

У овом времену Војна Комисија, у којој је био ондашњи артиљеријски капетан Петар Мартиновић, утврдила је са ау-стријским официрима више Котора разорну моћ донесених бомба. То се је последице поновило и у околини Цетиња, и по читавој Црној Гори причало се као о неком великом чудо-вишту!

Прво ислеђење које сам повео над оптуженим почео сам са Михаила Ивановића који ми се некако чинио најближи, јер сам са истим искрено друговао, док смо били на Загре-бачком Свеучилишту као и последице, и имао вјеру да ћу од њега добити неку позитивност. Он је човјек хладна темпера-мента и не од много ријечи. Последице усменог објашњења, прва му је ријеч била, да од свега овога што се ради, он не вје-рује да постоји ништа, али вјерује, да може бити врло кобно по њега и по све оне људе који су отпочели стварати неки прогресивнији пут. Ја ћу ти причати, рекао ми је, један слу-чај, ти га забиљежи, да ти служи као мјерило при вођењу истраге, да не би пренаглио, али те молим, да ту моју изјаву не прикључујем описима моје одбране. Ево у чему је ствар:

»Једне ноћи издвојили смо се били ми политички другови

још док бјесмо у Скупштини, и отишли код капеле под Доњи Крај где смо се разговарали о организацији наше странке. Не-ки је од нас опазио, да нам се неко у ноћи приближује. Доктор Марушић дигао се на ноге и упутио се тој особи с питањем: Ко си и кога тражиш?! Одговорио је: Ја сам Лазар Мијушковић. Овај му срдито рече: Шта ћеш ти оваје и кога тражиш? — Тражим вас, одговорио је. Ми смо сви на то рекли: »пусти га, пусти га.« Дошао је код нас и почео да прича: »Ја сам, го-сподо, дошао код вас, да ве брацки замолим, да ме примите у вашу странку. Ја сам човјек од великог утицаја на Насљед-ника, а овај на Господара, и ја ћу вам много помоћи на новом уређењу.« На то смо му сви одговорили: Бога ми, Лазаре, не-ћемо те примити, јер ти не вјерујемо ништа. Он је одмах оти-шао, приобриуо се и рекао: Не хтјесте ме примити, је ли, а Бога ми ћу ви се осветити.« »Не, но путуј!« — одговорили смо. Иза тога одмах смо се разишли.

Сад води валислик по тужби тога Рајковића, а ја твр-дим, да Стевана Рајковића не познајем и одбијам његово твр-ђење као клеветничко за ма какво саучешће у завјери против Династије, као и да сам икад чујао за то до данас. Мени није ло парати да убијам, и најмање сам анрхиста противу Дина-стије; напротив, оданост наше фамилије Династији Петровића утврђује се тиме, што су два моја рођена стрица изгорели на своје огњиште за кућу Петровића, и више нећу да речем ни-шта.«

Сваку рече прибављене записнице ислеђења морао сам носити Књазу на прочитање. Због овога записника Иванови-ћа мало сам касвије отишао, како бих онамо све велможе код Књаза нашао.

У 9 часова увече отишао сам у Двор, нашао владу и све деорјанство, а нарочито ми је мило било што је ту био Лазар Мијушковић, јер ја нијесам Ивановића послушао, него сам његову прву изјаву прикључио његовој одбрани. Књазу сам прочитао у присуству свих Ивановићеву изјаву и одбрану. Пошто сам је прочитао, нико није дао никакве примједбе, а Књаз је потврдио Ивановића одбрану овим ријечима: То је Бораме, истина. Његова су два стрица изгорели за нашу ку-ћу.« Затим ме је питао Књаз дали је Ивановић у затвору. Од-говорио сам му, да јест. Наредио ми је да га пустим, са рије-чима: Нека иде на Медун, и нека му се сваки дан даје по

галијер, док се још сврши, или нека стоји овдје, — како хоће.

Пошто сам изашао из кабинета Књажева, опазио сам да за мном излазе сви остали, као и Јанка Вукотића, који ми живим корацима ириђе и чисто ми заповједнички рече: »Знаш ли ти, да ти он има орице као и остали човјек те си учинио да се густе један од најопаснијих клубанићких инспитавчина?« На то сам му одговорио: »Е, Богамп, Сердаре, ако мислиш ти или ма ко други, да ћу водити ислеђење иропину своје савјести, и удешавати записнице како је вама мило, вараш се; а ако вам се не допада мој рад, напустићу га са захвалношћу.

Још сутрадан, након овога разговора, добио сам још једнога члана последње комисије а то је био Саво Вулетић, члан Главне Контроле.

Ја сам његово назначење врло добро схватио, да је то био мој контролор, упућен од Књажеве камариле.

Већ је стигао Радмир Вешовић са Васојевићима и предао нам Васа Тулафића са куфером и бомбама. Сјутрадан послушао сам Васа који ми је најавио, да моја питања, да га је позвао Тодор Вожовић у свој стан, ће су и он и Рајковић примили бомбе а ту је био један приомаљастин момак са наочарама, рекоше Србин из Аустрије. Мене је Тодор дао ове бомбе, да их однесем Милосаву Рајчевићу, а пошто сам и иначе био при поласку за дома, сагласно сам се и узео их. Радмир ме ипрерио у турској граници, ухватио ме и одузео ми куфер са бомбама, који је насилно отворен.

Са овим сам саслушање завршио Васа Тулафића. Чудновато ми је изгледало, зашто да хватају Тулафића у турској граници и одузимају му бомбе, кад су могли, под надзором тајне полиције, пратити га све док бомбе преда ономе коме их је носио и ухватили на лицу мјеста и једног и другог. Ово ми је дало још један разлог, да гледам у ове ове са неповјерењем, тим прије што је Рајковић тврдио да је кључ од куфера Тулафића у њега и, за потврду тога, предао нам га. И збиља, кад је тај куфер дошао на Цетинје пробали смо и утврдити да је кључ од истог куфера. Овим се доказује да је Рајковић чини пријему самних бомба у Београду, спремао се, како ће да отпужује и доказује. А из даљег ће се виђети је ли Рајковић за то био упућен са савјета Цетинња.

При вођењу ислеђења над Тулафићем, држао сам стално на памети поруку Књажеву, како сам то већ раније рекао,

и питао га, у посебном записнику, да ли је био код Николе Пашпића, и, ако је, што је све с њим разговарао и што му је том приликом рекао Пашпић и је ли томе ко присутан био, напоменути му да добро промисли и само истину рече, јер и да не каже све, ми имамо могућност знати њихов разговор, пошто у Београду имамо наших људи. На ово питање Тулафић је одговорио: »Само сам једанпут био код Николе Пашпића, а једанпут код Управника Града. Код Пашпића сам био у канцеларију највише због ђетета, које сам са собом повео у Србију, кад сам напустио Црну Гору, да бих га ће дао у школу. Господин Пашпић примио ме је лијепо и кад ме распитао ко сам и што сам и зашто сам дошао рекао ми је: »Што си ти, јадан, стар долази овамо? тебе је у Црну Гору било лијепо, имаш кућу и имање, био си племенски калетан, а то је лијепо. Ти си прост човјек, ти не можеш овдје добити ништа, до под старим годинама да крчиш земљу кад би ти дали. Тебе од Књаза није ништа криво, он је добар човјек и добар Србин, него, мој добри брате, ти се врати својој кући, код своје фамилије и рођака, јер ћемо ти ми дати два три пута из диспозиционог фонда по 60 динара, а четврти нећемо.« Кад сам га замолио да би ми дијете примио у школу, одговорио ми је: Са тијем располаже Министар Просвјете, и у нас добијају помоћ само добри ђаци, зато ти не могу помоћи ништа, до једино ако хоћеш, могу израдити да ти се тражи за литомца Подофицирске Школе.«

Ово је вас мој разговор са Николом Пашпићем и његов са мном. Ко би ти ништа друго рекао, не би ти истину рекао, а ја се на ово могу заклети. И ово ћу ти рећи: у ове ријечи у које бијаш са Николом Пашпићем, уђе поп Војин Поповић у канцеларију. Ти га може бити, знаш. Он је из Подгорнице, а пређао је са фамилијом раније у Србију. Ма чим уљеже, не даде му Пашпић ријечи да проговори, а камо ли да сједне, по му рече: »Слушај, попе, ако се будеш и даље шјанчио по београдским крчмама, будеш јавно провао Књаза Николу, шаредићу да се полицијски проћераш из Србије, и одлази.« Попо, сиромах, отиде као опарен.

У Управу Града био сам по позиву исте, ће су ме питали одакле сам и имам ли каква занимања у Београд. У току овога испитивања, стиже Тодор Вожовић, по свој прилици бјеше и он позвао, јер му Управник рече чим уљеже: »Тодоре, ти

нешто шврљаош по Београду са непознатим личностима; пази се добро од каквих петљавина, јер би могао лако оставити Београд.« Он се извињавао, али без даљег објашњења Управник га је отпустио а мене препоручио да што прије најем посла, јер безбесноне у Београду не трпе. Збогља, видео сам да ми у Београду нема опсталика. Ријеших се да идем дома, закучи ме онај Тодор и утовари ми ове бомбе, да, ни крив ни дужан данас плаћам.

Пошто сам овај записник свршио, одио сам га по обједу Књазу на прочитање. Нашао сам га са Књезињом у једном малом побочном салону и прочитао му Вулафића записник, на што ми је рекао да га однесем Мазу Томановићу на прочитање, да га добро чувам и да се никако не прикључује осталим иследним списима.«

Нелеђење се води највећом брзином над оптуженима и дзњу и поћу. Ни један оптуженик не признаје оптужбу Рајковића. Његови докази бити су, рекла-казала, и ја сам се ријешио да се више престане мазити Рајковић, нарочито пошто је признао да је доносилац бомбе у сврху злочина, противу живота чланова династије..

Једнога дана, наредим да му се славе ланци на ноге од 20 килограма тежине, да остави Обласну Управу, лијепу порцију котлета бифтека и намјештене душеке, и да иде у тамницу, да се шводи као и они које је оптужио. Био је на зарни дан, и Рајковић је, са твожћем на ногама, стражарно спроведен, у 11 часова прије подне, из Обласне Управе у Цетињску Тамницу. Гомила свијета пралила је Рајковића и гнушала се над њим. Измелало ми је, да је гомила овим чињом добила једну врсту сатисфакције, јер се сваки у чуду питаше, зашто Рајковић сједи у Обласној Управи, лежи на мекој постели и храну добија из хотела »Рајнвалд«, а Милосав Раичевић лежи у затвореним сводовима цетињске тамнице у твожћима, о сухом хљебу и голој води. За Милосава Раичевића нико није знао кад су га довели на Цетиње и затворили без никаква саслушања. Једнога дана, обилазећи тамницу, спазио сам га у једном углу под сводом, пришао му и ослободио га твожћа.

Истога дана у 12 часова будем позван код Књаза и затем код њега Јова Поповића, који ме код Књаза оптуживаше. Ставио се човек душе и узео у заштиту Стевана Рајко-

вића. »То је, Господару, грозно било виђети: ставио му 20 кило твожћа на ноге, никуд не може да иде, сав преблиједио, гомила га свијета опхемлила, неки му добадују издајничке, а неко пишијуне, и ја се чудим, како је тај човек издржао жив да пријеђе до тамнице.

Књаз га само слуша. Ја ћутим, и очекујем коће ми ми што Књаз рећи, и послје подуже паузе, пита ме:

»Што велиш ти за ово, Лошица?«

Господару, на прво мјесто, ако ми се у будуће, као сада, буде мијешао сваки у посао ја ћу га напустити, јер ја немогу разумјети, какве побуде извјесну госпуду руководе, да узимају у заштиту онога који је пристао да ради противу Валшега живота. Је ли он то или није, ја још не знам, али за мене је довољно кад је свјеволно признао, и ја га као тавота нијесам могао држати на мекој постели и хранити из хотела, а оне које он оптужује, гледати под сводовима цетињске тамнице, на голој земљи, о сухом хљебу и води. И досаданљи је поступак са Рајковићем створио код народа сумњу, кад сви знамо, да толики Црногораца за обичне кривнице лежи по неуређеним истражним затворима, о своме трошку и на голој земљи; а Стеван Рајковић, завјереник противу Господара, којег се гнуша читава Црна Гора, намјештен на другом спрату Обласне Управе у фино уређеној соби, као за каквог туристу и доноси му се храна из најбољег хотела, као да је на дијети.

Књаз се грохотом насмјаја и рече ми: »Имали разлог и неће ти се у посао нишко мијешати.«

Ја сам већ осјетио да стојим врло слабо код владе и Књажеве околине, па сам нарочито пркосио у посљедње вријеме да бих се ослободио овога посла, јер сам могао очекивати, да ће ми, једнога дана, спремити Владачево нерасположење, које би за мене имало тешких посљедица. Наведени случај испричам члану комисије, Сазу Радловићу, на што ми је одговорио: »Немој се чудити, јер док сам шреслушаво Стевана Рајковића, више пута ме питао, знам ли чији хапцилиндер и салонтерок носи. Кад сам га питао па чији је? одговорио ми је да је Књаза Мирка и да је у њему пошао и вратио се натраг. Овакви моменти наметали су ми, као свјесну човјеку, неповјерење у читав посао и нема тога оптуженика, ако ће да сlijеди

вотивни, који може рећи, а камо ли тврдити да сам и најмање пресије, у току ислеђења, над њима чинио.

Запазно сам један случај, кад је, без мога знања, био Шпиро Видаков Поповић-Јабучанин у тамници, да ислеђује мокријем коношима, због чега ме је једнога јутра прерио млади официр, затвореник — Благо Ђукановић, који је био веома узбуђен, да ми је једва успио рећи, да ће га сјутра одвести у Шкрку и убити, а да му је то сишоћ казао Шпиро Видаков, кад је долазио да мокрим коношима пријети да казујемо оно о чему немамо ни појма. Он је у то толико вјеровао, да сам га једва успио разуверити. Због ове ствари лично сам ишао и жалио се Књазу, који ми је одговорио: »Немој од тога правити питање; то су неки хтјели да се јачим поступком приморају на признање; али се неће више то чинити.«

Ислеђење се једнако води, вазда се једно исто понавља, нико не признаје ништа, доказа нема никаквих, читаве хрпе списа леже, а читави би се ствар свела на један табак хартије.

Једне новембарске ноћи водио сам ислеђење са Савом Радловићем. На пољу је лила киша са градом и вјетром. Наједанпут се чула војничка труба, трка војника, клепет ножева и пушача и зовем жандарма да пита шта је, али нема ни једнога. Изађем на врата и видим густе редове војника који јурају поре доље. Нико не зна да каже шта је. У толико долази шеф полиције, Драго Мартиновић, и прича ми, »Залупила се у Бајицама једна појата, залупали Бајице пушкама по обичају, дајући један другом знак да иду у помоћ. У варош неко протурисо глас, да завјереници ударише од Бајице, засвира труба напријед, те и војска и полиција сва пут Бајица. Ми таман у Бајице, кад они нас предусријетају и причају да су претупили појату и да им не требамо. У толико залупаше пушке у варош близу Војнога Стана, док ће неко рећи: »Ту су појату залупили завјереници да повуку војску и полицију пут Бајица, а ето их кроз Шкрку (предграђа Цетиња) ушли у варош и чују се пушке, но ко је Црногорац да се спасава Књаза!« Све скочи на ноге: Бајице, Доњокрајци, војска и полиција — све је то за тили час опколило двор Књажев, Насљедников и Књаза Мирка. Кад али: онај дјани Александар Сачић, војни капетан (зет по брату Јанка Вукотића) пуцао из револвера пет шест пута! Кад смо га позвали

у полицију, изјавио је, да су га напали четири особе и на њега пуцале, и он на њих, те су се изгубиле, показујући душанку куда је зрио ишло. Наредно сам да, без даљег објашњења свуче душанку, и кад сам видио да је зрио ишло од изнутра напоље кроз крило душанке, рекао сам му да ником не показује »добивене ране«. Послије овога, фанорта шеф полиције ми је рекао, да мора ићи одмах како се не би десило какав већи скандал.

Чим је шеф полиције изашао напоље, долазе четири перјаника за мене да идем у Двор. Сад је на мене и Радловића мука. Полиције нема, а у соби само ја, Радловић и оптужени Рајковић. Оставити самога Радловића с Рајковићем, значило је дати Рајковићу могућност да побјеже, јер Радловић нема једне ноге; а дало се предпоставити, да се због овога што се бива извал, пружи Рајковићу могућност, ма од кога било да умакне, јер, збоља, много завјераше извал и бјеше јако узбуђен. Прије него сам кренуо у Двор, Радловић се промијенио мјестом са Рајковићем којег је показао при виду, а Радловић заузео мјесто близу излаза собе. Извадио је револвер и рекао му: »Слушај Рајковићу: Ако ми се икуд с мјеста мрднеш док се поврати Митичић или полиција, задајем ти Бога Животворца убићу је, јер физички способан нијесам, да те задржим, али јесам, да те из пушке убијем.«

Отимао сам у Двор и срио сам се са Књазом у ходнику на горњем спрату и гласно понављах: »Забога, што сам учинио Црногорцима?«

Упутио сам се за њим у његов кабинет, гдје сјеђаше Књегинја, сјетна и замашљена. Књаз ме пита: »Шта је ово ако Бога знаш? јер овдје нема никога да дође да ми каже!« Том сам приликом опазио Књазу сузе и не бијаше ми мило. Све сам испричао, последије чега се прекрсти, сину и ударио се руком по коленију. Опазио сам на Књегинји, да је чисто к себи дошла, а на Књазу, да се окуражно и наљутио. Сам је сишао на најдоња врата и дозвоа шиббока да му позове Јанка Вукотића. Послије 10 минута, Јанко је био пред њим, којом му је приликом Књаз рекао: »Јанка, од појас си управитељ Катунско-Ријечке Области и командант Катунске Бригаде, и за сваки наред и ојоме пошашњему сличан, твојим ћепи ми живостом одговарати.« Јанко је почео да брани овај случај,

наводећи да се народ побојао његову животу. »Хвала народу, а властима ништа! Нека се народ и војска одмах разиђу кућама! — нареди Књаз.

Изгледало ми је да је Књаз схватио комедију, којом управљао његова околина, али је био врло слаб, по моме мишљењу да се од ње отресе, јер исту Насљедник држаше. Јанко до тада бијаше помоћник Министра Војног и колико ми изгледале, не бјеше му пријатна ова нова дужност.

Сјутрадан послјег вечере, био сам опет позват у двор, па кад сам видио шта се све одиграло те ноћи, нијесам га више цијенио као краљице. Било је читаво сјесно на окупу. Књаз и сви чланови династије били су ту. Поднијели су Књазу списку лошту од више писама, са једним квадратним омотом величине квадратног метра. Књаз се окренуо Милошу Живковићу, своме секретару, и Књегиници Ксенији са питањем, зашто нијесу отворили овај омот. Живковић му је одговорио: »Зато, Височанство, јер је упућен на вашу личну адресу.«

»Нека отвори које« рече Књаз.

Насљедник и Назар Мијушковић смију се, кријући се у једном углу. Пошто отворише пакет, сви да штрону од смијеха, па и сам се Књаз насмија својој карикатури као и карикатурама попа Илије, Војводе Сочице, Гавра Вуковића и др. које бијашу у најкомичнијој форми. Књазу бјеше тешко и непријетно им, да овакве будалаштине у будуће не смију чинити нити њему подносити. Насљедник је то бранио, истичући да је то рад наше омладине, која се са Књазом смијава. Мени изгледале да то Насљедник сам рађаше, да омладини подметне.

Те исте вечери, на Књажев захтјев, имао сам му реферисати, у колико је крив његов шура, Марко Вукотић, у завјери противу њега. Одмах сам одговорио да није ништа крив; али како је Књаз захтијевао да му донесем списе, на основу којих се оптужује његов шура и како се брани, пошао сам и донио му их. Прочитао сам саслушање Илије Ивковића, у коме каже да је ишао и код Марка Вукотића и тражио помоћ за народну странку; да га је затекао на вечери и да му рекао: »Ја да имам ћетићу пара, не бих вечерао наопарних кртола; него би ми фамилија имала вечеру као што се научила.« Изјава Маркова, на питање је ли му тра-

жица помоћ за речену странку, потпуно се слаже са изјавом Ивковића; оваквој завјери противу Династије не зам ништа, а камоли да је имао учашћа; да је Династија његова фамилија и да би за њу свој живот и своје фамилије жртвовао. На то је Јанко устао, тврдећи да су Маркови синови заклето непријатељи династије, да то Марко зна и да је и он као и синови му, и тражи да се затвори. За такво тврђење Јанко је подржаван од присутне околине.

Добро памтим, Књаз бијаше у намадану без рукава и на лијевој страни један цип, у којему бјеше мали револвер бијелих кора. На Јанкову оптужбу против свога брата, Књегиня проговори: »Ја немам ништа од рода до њега, и ако је крив не жалим да му кости окапају у Гувернадурицу, а ако је прав, жао би ми било да га, под старим годинама, вучете по тамницама.«

Књазу дође тешко, устаде и рече: »Знате ли ви, да ми је брат Књегинје Црногорске ставио под постељу »мићу« (динамит) не бих га могао затворити, због угледа Књегинје Црногорске.« Лули шаком о сто, показујући руком врата господи министрима и осталој велможи, са ријечима: »Изан!»

Врлоше господа дјелавници да бјеже, и да се грабе који ће прије врата ухватити. Богамци, и мени ћескота дође, јер ово би некако због мене, али ту се лијепо извукло.

Одавно је успјела камарила да отјера од Књаза његове прве рођаке: Војводу Вожа, Шака, Марка и Блажа, а све зато да се они боље укорејене. Успјела је да и Књегинине братиће отјера из двора: Николу и Јована Вукотића сад им је сметао немоћни и остарели Марко Вукотић, брат Књегинин. И није ми се било чудити оваквоме захтјеву Јанкову, као даљем рођаку Књегинину противу њенога рођенога брата и њених братанића, јер је Јанко свршио »велику« школу у Италији »Капурале Мађоре«, и морао је далеко изостати пред Николом, који је био свршио највећу Ратну Школу у Паризу.

Митра Мартиновића нијесам ухватио ни у једном случају за ма какве интриге. Био је озбиљан и онда кад се највеће шале у дворским сједницама збиваху, велики приврженик Књажев, а с Насљедником је стајао врло рђаво. У њега су гледали великота блука, који је подржавао Књаза Мирка, а на штету Насљедника, али за то је Јанко био љубимак Насљедников.

У свој афери Митар није назирао какву несобитност ништа о томе наслућивао. Није је схватио једноставно и готов је био спазити свакога, за кога би се мало посумњало, да је радио противу живота Господарева.

Најмање сам могао замислити какво интересовање за ову аферу код Др. Томановића, добра човјека, пуна племенитости и неспособна за ма какво тиранисање, па макар му се учинила и лична неправда или увреда; пријатеља митаћих људи и напретка, али без икакве користи, јер је крунис био предан до крајњих прашница и смирено оруђе у извршењу њене воље, без обзира је ли то право или не.

Ондашња званична влада била је само фигура, а у ствари су је сачињаваали љубимци-удворице Насљедника Данцига: Митар Мијушковић, Јово Поповић Јанко Вукотић, Марко Мијушковић, Јован Патаменац и Овао Вулетић са овимега резовима и припрецима. Овај про. људи који дишу двобојском прикљом на Србију, сачињавао је стварну, закулисну владу, која је вјешто процодила читави државни апарат, преко њега Томановићеве владе, и која се знала вјешто укривати у свим неваљалствима, која су од ње потицала, а званичној се влади приписивало, да је она извршилац тих неваљалстава. Ово није била тајна за све мало увиђавније Црногорце, који су добро знали од куда сва зла потичу. Ја сам био очевидца стотине примјера тако, да су ови тобож изгледали као неки неутралци и нека трећа политичка фракција између клубана и правана, чак «опозиција» правашима! За њихове сврхе вјешто су искористијавали Др. Секулу Дрљевића и Јанка Спасојевића, први као сачинитељ тужбе противу оптужених у Бомбашкој Афери, а други као стручњак за екстрадицију окривљеника изван Црне Горе. Ова закулисна влада није бирала средства за постизање овога циља, па ма то било по цијену части Црне Горе и њене династије, и, по мом дубоким увјерењу, Бомбашке Афере, са овима њеним рђавим посљедицама по српски народ, а особито по Црногорце, не би ни било да није било ових људи, као што ће се виђети из овога што слиједи.

Већ је и децембар залегао, часећење комисије при крају је. Народна Скупштина, од самих правана, највише се обара на званичну Србију, која је дала могућности завјери противу наше династије Јово Поповић тврди, да је то дјело Николе

Нашећа за које је знао и сам Краљ Петар. Посланик Србије Јован Јовановић, сам у ложи, чини приближешке и па праву Бога се првени.

Барон Кун, Аустро-Угарски посланик и Др. Колушев, Бугарски посланик, нијесу пропустили ни један дан, а да се не нађу у наше министарство иностраних дјела, интересујући се бомбашком афером.

Пошто сам вршио дужност секретара и начелника министарства унутрашњих дјела и једновремено водио ислеђење о бомбашкој афери, то сам једнога дана пошао Министру Предсједнику, да га молим да ми Министарски Савјет одреди додатак за мој рад. Кад сам дошао, затекао сам Др. Колушева и министра Душана Вукотића. Ријеч се вођаше, да ли ће се окривљени у овој афери предати редовним судовима. Др. Томановић заступаше то гледиште, али Др. Колушев предлаже, да би најбоље било да се за суђење окривљених створи нарочити Суд, за суђење анархистичких злочина, и да они у Бугарској имају за то закон и предлози да им га прибави и да из њега створе свој. Врло добро! рече Томановић, а Душан га замоли за хитну набавку. Драге воље рече посланик, и при прављењу истог бићу вам на расположење«. Бали у плуску комплимената и захвалница један другом за то, уђе и Барон Кун, аустро-угарски посланик. У разговору са Томановићем, барон му рече: »И у нас нешто ври.....« У толико ће мени Томановић: »Дођите по подне што имате.« — И ја напустих његов кабинет.

Послије подне дошао сам код Министра Предсједника и замолио га да ми Министарски Савјет одобри један додатак за мој рад, што ми је и обећао, само да напишем молбу и исту да препоручи Војвода Лактић, што је овај и урдио актом од 17. децембра 1907. г. Број 7346. На основу те препоруке, Министарски Савјет признао ми је мјесечни додатак од круна 100. за вршење дужности начелника Министарства Унутрашњих Дјела; 72. дневнице учињене даљу поћу, за вођење истраге у Бомбашкој Афери, и да исте буду равне износу моје дневне систематске плате, која годишње износише 2400 круна.¹⁾

¹⁾ Све наведене дневнице и додатак за вођење истраге у Бомбашкој Афери и вршење дужности начелника управног одјелења Министарства Унутрашњих Дјела, одузела ми је Главна Контрола својим рјешем по-

слије овршенега рада у овој афери. За ово су ми свједоци Саво Вулетих, члан контроле, који је тако ријешно, и Лазар Мијушковић као Предсједник Државног Савјета, који је то рјешење одобрио. И ја нијесам никад више дошао до зарађених новца, који су ми били једном дати, па ми опет редовно одузимати од моје систематске плате. Узрок је томе мој рад при келеђењу афере, који се није допао закулисној влади, и због којег сам престао бити повјерљива личност, како су ме држали у почетку.

Немилошћу у коју сам био код закулисане владе није се ограничила само на насилно одузимање онога што ми је већ било дато за мој труд, већ су ме противу моје воље а без кривице премјестили у друго министарство и створили ми неповјерње код Владаноца, које се види из његова одговора на моју жалбу због премјештаја: »Хтио си бити начелник, није си се слагао са Војводом, пошао си на страну и пази се добро.....!

Међу тим ја сам живио са Војводом одлично, високо га цијенио, јер није био ни љубимац ни удворица а поштен човјек, чврстог карактера, и са њим сам могао добро радити.

Незадовољство владе и камариле према мени, потенцирано је још и тиме, што сам као народни посланик 1913. г. дошао у Скупштину до сукоба са њима, због учињене злоупотребе од 10,000.000 килограма жита и брашна, које је послао Руски цар Никола II. црногорској свротињи послније балканскога рата, као и због потписа интерпелације са друштвом, у којој се је жалала влада због продаје Дворанка Аустрији и због примања од исте 640.000 круна, за градњу пута Грахово—Никашић, са којим се је Аустрија имала право служити ва 15 година.

Али један од најосјетљивијих момената за њих, а за мене по последицама врло тешки, био је мој сукоб са Сердаром Јанком у мају 1914. г. због којег сам му дао знати написмено, да ћу у првом наредном окупштинском засједању, изнијети јавно, све његове радње са друштвом у бомбалској афери. Сердар је то писмо одбио у Двор, а из Двора је упућено мом ресорном министру пок. Ристу Пошовићу, који ме је позвао, показао ми добијено писмо из Двора и питао, да ли је моје. Кад је добио позитиван одговор, захтјевао је од мене да се одречем од садржине тога писма и мога потписа, и кад сам тај његов, правилије рећи њихов захтјев одбио — услједило је моје незаконито отпуштање из службе.

22. децембра 1907. г. бих упућен у Зеленику, и то да идем преко Тивта, а не преко Котора, јер ће ми се дати могућност да одмах кренем за Зеленику ради састанка са Бор-

ђијем Настаћем, Србином из Босне и студентом Бечког универзитета. Упутио ме Др. Лазо Томаговић, министар предсједник и сердар Јанко Вукотић, обласни управитељ. Први ми је препоручио да Настаћа добро саслушам о свему што ми буде рекао, и да примим документе које ми буде дао. Сердар ми рече да је то наш човјек, који нам много вриједи, тијело с њим, вазада кратак, и да види да смо му захвални, па ми дао 300 кр. да их предам Настаћу и једно затворено писамце, с препоруком да га добро чувам и предам Њему Јовићевићу, официру и рођаку Насљедничкову и Јанкову, кога ћу с Настаћем наћи. Отишао сам истога дана засебним коњима у 2 часа по подне и пред саму ноћ стигао у Тиват. На улазу, стража ме пресрела и зауставила, али у исто вријеме изашао је и један официр, који ме питао за име и презиме, одакле сам и ће путујем. Ја сам му казао да путујем за Зеленику и ако можем наћи превозна средства, да се још вечерас превезем за Зеленику. Он ми је рекао да изађем из кола, јер кола не смеју унутра, пошто је Тиват ратна лука, и да ће ме он допретити до пристаништа и да ће се он постарати за мој превоз, а ако желим, да могу ту и вечерати. Ја сам се сагласио, и он је пошао са мном у један ресторан ће бјеху само марински официри. Пошто сам вечерао и исту платио, допратио ме је до пристаништа и одмах сам се укрицао у један моторни чамац, ће су била два маринера, и отпутовао за Зеленику. Право рећи, оваквом љубазном предисретљивошћу био сам изненађен, да чак и чамац добијем. У Зеленику сам стигао око 9. часова увече и одмах нашао у хотелу собе за спавање, јер сам хтио да те вечери избјегнем Настаћа и Јовићевића, пошто ме стално нешто гољичало због онога писма којег сам носио Јовићевићу, јер ми Сердар много препоручиваше да га чувам. Та ноћ ми је остала на слободу да пијемо отворим чашом чаја који сам био наручио да га прочитам, препишем и опет затворим. У писму је стајало од ријечи до ријечи, према сачуваном препису:

Драги пријатељу, нијесам могао лично доћи по вашем позиву него шаљем вам Стева Лоличића; можете му слободно предати што имате, према њему будите у причи ваза ревервисани, да не би схватио вашу улогу јер је он јако бистар човјек и велики полицајад. Дане (Данило) је много задовољан, ствар је одлично изведена, и много се диви како под-

валисте оним воловима (Орбијанцима) он те једва чека да му причааш. Кад писмо прочиташ рани га добро да ми га повратиш кад дођеш.

Твој пријатељ,

Цетиње 22-XI-1907. г.

За мене је ситуација сад била јаснија и већа нада да ћу још јаснију слику добити ове замрљане афере, чим се са Настићем састанем, а чији сам постањак више испитивао вођеном истрагом, него ли ко је завјереник, јер сам и начелника њеног открића први дан ми је тако нешто наметнуто. У јутро сам рано устао, дозвола момка и питао га, да ли се у хотелу налази Нико Јовићевић. Пошто је видно, дошао је и казао ми да јест, али да још спава. Рекао сам му, кад се пробуди да дође у моју собу. Кад је дошао питали смо се, уручно му писмо које је прочитао и ранио. Том приликом рекао ми је да Настић има неке толико важне документе да их није хтио ни њему показати, него је звао лично Сердара Јанка да дође и да му их уручи, али пошто сам ја дошао мјесто њега, спурно ће их уручити мени. Затим смо пошли у трпезарију гдје ми је представио Ворђију Настића и њихова пријатеља Сима Јовановића, омањег приномањастог чојчуљка. Настић је крупан приномањаст момак са цинкером, кроз који некако мађионички гледа. Сјели смо и наручили бијеле кафе. Прво му је питање било, како се храбри Стеван Рајковић. Причао сам им о резултату и колико њих има ухапшених, и чисто бјеху задовољни таквим током посла. Одмах смо се дали на посао. Настић је желио да будемо на само, и пошли смо заједно у његову собу и сјели. Он се распитиољно у наслоњачи, као последице добивене битке те ће рећи: »Па господине начелниче (тако ме титулисаше) како иде? Врло добро, г. Настићу, извели сте посао изванредно, одговорим ја. Мало је стао замишљен, насмијао се и рече: Па ви знате све?« Како не бих знао, кад сам главни повјереник у овоме послу, јер га дружчије не бих могао водити успјешно. Тако је, г. начелниче, потврђује Настић и продужује: Вјерујте, г. начелниче, да сам имао силних напора, док сам успио у Крагујевцу извући оне бомбе; мене је то доста материјалних жртава стало, и вашу сам владу много задужно. Познанства са вашим студентима брзо сам учинио, ваљани су за момент и даду се загријати, али се некако нерадо лаћају оружја за борбу, и да

није стигао Стеван и онај стари, вјерујем да би их Тодор бацно у заход и сва би се наша ствар свела на нулу. Право да кажем, и Ђурчић ми је много ваљао. Тако г. начелниче, продужи Настић смијући се, ви сте на Цетињу без опасности могли чекати бомбе, јер сте о свему раније били извјештени и циљ је постигнут.«

Како мићх радо тражити објашњења да смијам! Рекао сам најприје да све знам, а не знам ништа, али ово, сазнао сам доста, пошто је за мене сад ситуација била ведрја.

Настић је продужио: »Јесте ли, г. начелниче донијели новаца?« Одговорио сам да сам донио 300. круна. Шта? Ако Бога знате, 300. круна!« — вели Настић. Знате ли ви да сам ја остао дужан људима скоро 10.000. круна, које сам за ваше ствари ангажовао и које морам исплатити? Ја сам звао баш тога бригадира Јанка и да му уручим један врло важан документ, и ја не знам сад шта да радим! Шетао је тобож љут и упитао ме бих ли био добар да му потпишем његов рачун. Одговорио сам му да ми нијесу познати, али да ћу код владе за те његове рачуне говорити. Ето, наставио је, нијесу вас требали пенљати без довољних информација. Молим вас, г. начелниче, рећи ћете г. бригадиру Јанку и г. министру предсједнику, да ми упуте новац у Сарајево. Ето, овај сиромаш Јовановић, колико је ставио труда и муке, дошао овдје и без пједне паре опет мора натраг!«...

Пошто му обегах да ћу на овоме радити, он ми затражи оних 300. кр. које му на признаницу дадох. Сад сам више психолошки проматрао сву проблематичну личност него ли што сам слушао његову причу. Отишао је живим корацима к вратима, створио их, навирio се у ходник, затворио и закључао врата, оно некако окуражен и почео: »Знате, г. начелниче, ја се вјешто чувам од ове наше швапске полиције; треба да будемо врло опрезни, да нас не опазе, јер се морамо журити да се што прије разиђемо одавде.

Устао је, отворио један куфер и изнио на сто неке списе од неколико табака хартије, па ми рече: »Ово је револуционарни статут српских патриота у Аустро-Угарској. На челу те организације стоје браћа Прибићевићи и ја сам члан де организације — која се простире и на Босну и Херцеговину, и на вашу Црну Гору, што је све у вези са вашим омладинским покретом. Ово је за вас врло важан документ, који ће на ра-

справи код суда крунисати оптужбу. Е, па реците, молим вас, јесу ли ове ствари доплаћене? Ево, изволите прочитајте га.»

Прегледао сам спис летимично и видео да на њему нема потписа: На моју напомену, одговорио ми је да оригинал чува Управа Организације.

Овдје сам помислио и на подвалу вишега стила. Наметнуло ми се питање, да ли уопште и постоји таква организација и статут? да није Ђорђија Настића аустријски агент који хоће да подметне црногорској влади овакво нешто, да би га аустријска влада, у даним приликама, преко црногорске, санкционисала као корпус деликти противу српскога елемента у Аустрији? Настић ми је још предао и двије карте, откупане на »Идеалу»: једну тобож од Љубе Јовановића, а другу од мајора Васића, јер и њихова имена бијаху откупана.

»Ето, г. начелниче, морам вам то уручити, пошто сте већ дошли, јер се наддам да ћете код владе знати протумачити наше потребе. Дајте ја ћу вам паковати.« Уредио је и предао ми сријечима: »Добро се чувајте полиције, јер носите главу у торби, док пријеђете границу, а поготово моја би била одсјечена.«

Ово сам морао пријет по наређењу, јер сам зато и упућен с тим прије што је ту био и Нико Јовичевић; а јесам ли што био веселији, нијесам, јер сам предпостављао да ће наши на суду открити тај статут и ето довољно материјала аустријској влади противу Срба у Аустрији.

Собу смо напустили и сашли доље у кафанау, гдје су нас чекали Јовичевић и Јовановић. Сви смо заједно обједовали и, послје објед, отпутовали: ја с Јовичевићем пут Котора и Цетиња, а Настић и Јовановић за Нови и Сарајево.

Несметамо смо пролазили аустро-угарско земљиште и ако сам био у црногорском одијелу, напротив, опатио сам салутирање полиције, а не да ме зауставила или да ми чини преметачину. Том приликом, приговори Н. Јовичевић: »Виђи што значи културни свијет: поздравља нас полиција, а не зна ко смо!« У себи сам помислио, да је могуће да она врло добро зна ко смо.

На Цетиње сам стигао уочи Бадњег дана, 23. децембра 1907. г. (5. јан. 1908. г.). Сјутрадан сам реферисас по горњему Др. И. Томановићу у министарском савјету и саопштио му

моја опажања о путу у Зеленику, којом сам му приликом уручио револуционарни статут и тобожња писма, Љуба Јовановића и мајора Васића. Томановић је статут читао гласно, и док га је читао уђе у кабинет Сердар Јанко. Пошто га је Томановић прочитао, оставио га на сто, а сердар Јанко узео са стола и рече: »Ово треба одмах предати Барону Купу.« Томановић му па то рече: »Полако, човјече, ти хоћеш све нешто трчећи! Мене треба па све добро промислити, а ви све грабите!« Окрену се к мени, као да тражи да нешто речем. Ја сам, на ријечи Сердара Јанка, приговорно опа нста опажања која сам саопштио Томановићу при реферисању са мога пута. Ако тај статут изнесу на суду или га предаду аустријским властима, оне ће имати у рукама корпус деликти и даћемо могућност аустријској влади, да прогони све српске прваке онамо. На то ће Јанко: »Таман нека га плаћају погански синови, што не грде преко повила!« А ако је то подвала само аустријска преко Настића нашој влади, да га преко ње искористи као докуменат за стоје сврхе? упитах га ја? Др. Томановић проговори: »Тако ми Бога могуће је!« Јанко на то, да ја не опазим, оштро махну главом на Томановића, дајући му знак да не говори. — и овај заћута, а Јанко се обори на мене: »Ти ми жвањ, што ће аустријска влада! стало је њој да нама подваљује!«

Утолико уђе Др. Колушев, бугарски посланик, а пет минута доцније и Барон Куп, аустро-угарски посланик. Поздравили су се и сјели. Сердар Јанко пришао је Барону Купу, разговарајући француски, предао му је револуционарни статут. Барон се љубазно захвално, устао и са Др. Колушевим напусти кабинет. За њима је у корак пошао и Сердар Јанко. Кад је овај изашао, Томановић је био извап себе, скоро вичући: »Јеси ли видио шта раде ови људи! Ја не знам шта да чиним!« Слегао сам раменима и изашао из кабинета Томановића.

Познато је јавности, како је, на основу овога статута, створен Загребачки Процес и изложени прогону и мучењу 66. најугледнијих Срба у Аустрији. Ово је био предвјесник анексије Босне и Херцеговине, коју је Аустро-Угарска врло лако извела, пошто је претходно завадила Црну Гору са Србијом, а у чему јој је много помогло и званично Цетиње.

Читаоци ће се, сјетити, кад је Аустро-Угарска објавила анексију Босне и Херцеговине, како је овај исти Сердар Јанко, који је предао револуционарни статут аустро-угарском посланику Барону Куну, био опуномоћени изасланик од званичне Црне Горе за Београд, да се договарају о заједничкој акцији противу грамзивога непријатеља! Сјећају се, ваљда читаоци и оних заносних патриотских говора Сердаревих по Београду, који су прекидани манифестантима са: »Доље Аустрија!« и у којима је истицао »братоку« љубав и слогу Црне Горе и Србије, које су позвале да остваре сложним и заједничким радом Србинов идеал, — наглашујући, да би овакви онај, био издајник свога рода, који би покушао да ту слогу поквари, као и »шканирање« истог од аустро-угарских власти на жељезничкој саници у Загребу, кад је овај прслазио за Београд. У ствари, Сердарево назначење и одлазак његов и разметање по Београду, послѣ свршеног чина, било је само једно лажно братимљење, јер је Аустрији унапријед зато дата дозвола од стране званичне Црне Горе, уз оно мало гаранције, да ће Аустрија укинути контролу са нашег мора.

Добро се сјећам, кад Аустрија прогласи анексију Босне и Херцеговине, и ја бијих на неком сједнику у Двору, и кад Милош Живковић, Књажев секретар, разлагаше: »Сад је свршено са опстанком Династије Карађорђевића у Србији; Краљ Петар са синовима мора абдицирати.« Дакако, то се све мило читаше на лицима присутних.

Тврђење Ђорђевића Настића, на Загребачком Суду, да је револуционарни статут предао у руке бригадира и сердара Јанка Вукотића и да је од јануара 1908. г. до 10. јуна исте године, остао у његовим рукама изазвало је одбрану наше владе. Тако исто се влада морала бранити и од професора Масарика који је нападао Књаза и Владу преко јавности, због оваква њихова рада. У ту сврху позвао ме је Др. Томановић и прочитао ми један својеручни састав, који је спремио да изиђе у »Гласу Црногораца« под мојим именом, као одбрана за наведено. Ја сам му, том приликом, рекао: нека Влада сама изда званичну ноту, за потребну одбрану, јер сам био већ пријешао из полиције у министарство финансија и нијесам желио да ме ко више потрже за те ствари. Ипак, он ми је сјутрадан, 27-VII-1909. послао рукопис у коверту по послужитељу. Та одбрана гласи:

Пратећи исказе Ђорђевића Настића на Загребачкој расправи не могу се уздржати, да не изјавим што слиједи: За вријеме открића комплота ја сам био секретар Министарства Полиције и као такав ја први почео водити истрагу и у истој учествовао све док се ствар Суду предала. Пошто је био одбијен Настићев предрачуи за даље трагање, он је писао Обласној Управи, да лично Обласна Управитељ пође на Зеленику, да му саопшти важне податке, које могу послужити даљој истрази. Г. Обласни Управитељ упутно је мене, као члана Истражне Комисије и ја сам присио на Зеленику 23 дец. и одсио у Хотелу, гдје сам нашао Настића са Снимом Јовановићем и одмах смо приступили послу. Ту ми је Настић изнио револуционарни статут, као врло важан податак за нашу партицу. Кад сам га прочитао, увидио сам да тај статут нема никакве везе са нашим оптуженицима, и да није имао никаква потписа, те сам одмах закључио, да се тим хоће постићи оно што се није могло траженим предрачуном. Показао ми је и још нека писма, откуцана на »Идеалу« за која је говорио да су од мајора Васића и Љубе Јовановића и предао ми их, али је штатут задржао као велику тајну велећн, да би га дружина убила кад би га издао. Као никакав доказ противу наших оптуженика, ја нијесам настојавао, да ми га преда, само сам преписао из њега онај став у коме се говори о Црној Гори, не шћих ни толико да је тај став био дужки. Тако сам се вратио на Цетиње таман на Бадњи-дан и собом донио поменута писма и та предао Обласном Управитељу са писменим извјештајем, да тај штатут нема никакове важности.»

Овај састав узео сам собом о проучио га, па сам Томановића писмом изјвестио, од 21-VII-1909. г. да мене лично нико не дира и, послѣ онаквога поступка Сердарева са револуционарним штатутотом, ја могу вјеровати, да имају разлога што вас нападају. Послѣ овога писма, Др. Томановић одустао је од публикације горњег састава под мојим именом, и у 32. броју »Гласа Црногораца« од 25. јула 1909. г. Влада је сама изнијела своју одбрану у другој форми, на коју ја нијесам могао реагирати, јер би значило метнути главу у торбу.

Владина одбрана гласи:

»Како је већ стенографским биљешкама утврђено, Ђорђевића Настић је на Загребачком процесу изјавио, да је оригинал револуционарног штатута предао у рукама Бригадира Јанка

Вукотића у јануару 1908. г. и да је, од тада до 10. јула исте године, тај штатут био у рукама Црногорске Владе. Према нашим пређашњим изјавама ми смо у стању да ту тврдњу изречену под заклетвом пред Судом у Загребу из темеља оборимо. Пошто је наша полицијска власт одбила понуђене услуге Настићеве, његовим писмом од 8. дец. 1907. г. из Сарајева датирано, а у Бечу на пошти предато, г. Настић је позвао на Зеленику Обласног Управитеља Бригадира Вукотића ради нових и важних саопштења. Мјесто овога пошао је на Зеленику г. Стево Лопичић, секретар Министарства Унутрашњих Дјела, који је учествовао у полицијском ислеђењу откривене завјере, те који је могао оцијенити важност тих нових саопштења. Тај састанак био је у Зеленици 23. децембра уочи Бадњег дана 1907. г. (5. јануара 1908. г.) и ту је био дошао са Настићем још и његов друг Симо Јовановић, а случајно се с њим нашао и г. Нико Јовичевић. На том састанку Настић је показао г. Лопичићу један спис, који је имао бити онај штатут што је доцније у »финалу« штампано; али пошто је тај спис био без ичијег потписа, а немогао по пахођењу нашег изасланика помоћи ни слободи нашим окривљеницима г. Лопичић оставио га је у рукама Настића. Да на том састанку Настић и Јовановић нису постигли никакву сврху, свједоче и ова два њихова документа: »П. Н. Господине Генерале. Ја сам нашу ствар схватио озбиљно, ја сам ангажовао људе, они су радили, трошили, жртвовали свој посао да ову ствар изведу на чистину. Ја морам те људе исплатити, стога изволте у смислу мога прошлога писма одредити ми ставове из прорачуна, које ви будете одредили. Ја сам примио од г. Лопичића круна 300. (три стотине) у име путног трошка. С особитим поштовањем Ђорђе Настић. Зеленика 23. дец. 1907. г.«

Други је документ депеша управљена из Херцег-Новог истога дана нашем Министру Пресједнику, следеће садржине: »Ваши заступници нијесу били слабјевени довољним инструкцијама. С њима се није могло ништа отпочети. Код оваквог шинкаирања није могуће даље радити. Јовановић и компанија.«

Пошто ни један ни други не доби никаквог одговора, Настић се обраћа 215 јануара 1908. г. писмом нашем Министру Предсједнику понављајући захтјев са Зеленике г. Бригадиру Вукотићу да му се пошаље 4200. круна за већ учи-

њене трошкове, који се имају исплатити Симу Јовановићу. Кад и ово писмо оста без одговора слијодиле су познате мјетлице у току фебруара, а кад су и оне одбијене 3—16. марта 1908. г. сам Симо Јовановић ликвидирао је на Цетиње сва своја потраживања са 600. круна. Послије тега долази на Цетиње Настић по други пут, којом приликом изјављује, пошто га нико не вјерује, а листови га жестоко нападају, да је нашао мјесто у Бечу гдје може довршити започете науке, према којој се изјави овдје држало, да смо се тако с њим коначно раскрстили. Из овога дакле ко хоће може увидјети, да горња тврдња г. Настића не одговара истини.«

Овако се бранила званична влада, али, као што се види из мојег ранијег излагања, то није тачно, јер сам ја добио револуциони штатут и предао га Министру Предсједнику, а Сердар Јанко уручио га Барону Куну, аустро-угарском посланику, на начин како сам то раније казао. Реагирати на овакву владину ноту, којом је брањен и Владоц којегга нападаше и читава словенска штампа, просто нијесам смислио, јер бих изложио свој живот и нечовјечном прогоњу моју ширу породицу, као што сам био очевидац стотинама примјера такве праксе.

Пошто је било закључено следеће над окривљеницима, позвао ме је Књаз и упитао, које по моме мишљењу крив у овој завјери. Ја сам му одговорио: По моме мишљењу, крив је само Стеван Рајковић и нико више; а он је крив у два смисла: као анархиста или као наговорени клеветник.« А Андрија Радовић, који је побјегао? настави Књаз. Ја сам му одговорио, да је Андрија Радовић побјегао по једном писму Књаза Мирка са којим му је дао знати да бјежи. Да ли је то било у доброј намјери или да се створи један разлог како би се боље окривило, ја не знам, само знам, то да по оптужби Рајковића против њега, нема никаквих стварних доказа.

Па ти би их отпустио све? — рече Књаз.

— Не — што их теби пустио, него ћу их све пустити осим Рајковића чим списе спроведем Обласној Управи, па Суд како хоће.

— Немој то сам учињети, рече ми Књаз и отпусти ме.

И збиља, према пахођењу иследне комисије, били су пуштени на слободу осим Стевана Рајковића; а кад се образовао Суд за суђење анархистичних злочина, поново су их

затворили, Суд осудио и спровели их за »Јусовачу«, са извјештаченим ефектом одвратности, од стране најзле руље, како би се тобож изазвало што више огорчење према њима, као зликовцима.

Они, којима су овакви поступци потребни бити и даље су продужили водити зликовачку политику према народу у Црној Гори. И сви њихови каснији и бајажитајни преговори за стварање Уније са Србијом, као и упућено писмо краља Николе краљу Петру у том смислу, била су само лажна разматања вазда неискреног званничног Цетиња према Биограду, јер је за све то Беч још раније знао!

А што је најжалосније, да су вође »Клубана« — Народне Странке, на челу са њиховим лидером Андријом Радовићем, пошто су ослобођени из »Јусоваче« 1913. г., заједно сарађивали са таквом владом, са којом су до јуче били »крвни« непријатељи!

Изузетак су правили Милосав Ранчевић (данашњи Држ. Савјетник) и пок. Др. Марушић, који су одмах по ослобођењу из затвора напустили Црну Гору и отпутовали, први за Петровград а други за Србију, као да су предосјећали срамоту својих другова по »Јусовачи.«

За вријеме читавога пословања на ислеђењу, опажао сам велику узнемиреност и преплашеност код Књаза и да осјећа усамљеност и потиштеност. Схватио сам да то долази отуда што Наследник са камарилом извођаше сличне случајеве као оне новембарске ноћи, као што сам већ рекао, па то дјело приписиваше званличној Србији, која хоће да га пошто пошто смакне, као и оне комедије са његовом карикатуром и др. што у Двору рађаше, њему подносише и омладину за то оптуживаше.

Књаз је амбициозан до крајности, али овом приликом и прилично плашљив, можда и због тога што је био већ у годинама. Знао сам да је Престолонаследник на челу дворске камариле, и тражио сам разлог шта хоће са оваквим радом и понашање према Књазу, и закључио сам: да је Наследник споразумно са камарилом радио, да Књаза натјера на абдикацију, да га заступи и појави се као спаситељ ситуације те привлачи к себи омладину, која се од дана устава, почела рогушити про-

тиву ондашњег режима, и како би се јаче могао као владар ставити у службу Аустро-Њемачкој. Помислим, раније кад нико није ни помислио на овакве заплете, протурена је вијест да ће Књаз абдицирати у корист Наследника, јер је већ остарео и отежао, а Наследник у годинама.

Да је мој закључак о наведеном раду Наследника са камарилом био тачан, утврдио ми је прецизније Јован Матановић, народни посланик и други опумоћени преговорац за мир од стране владара и владе са аустројским војним и цивилним властима.

То је било у оно страшно доба 1916. г. кад је Господар напустио земљу да нико не зна, осим његове најуже окрспине, и кад се је војска, остављена самој себи, упутила за Подгорицу, јер непријатељ наступаше од Ријеке Црнојевића. Ја сам као редов стигао са војском у Подгорицу, по којој главари и војска лутаху, и преноћио сам у кући мога шуре, који је био зет Матановића, и шањох се у једној соби са Јованом Матановићем. Разговарали смо лежећи из постеља, и на моје питање, може ли ми што детаљније рећи о нашем слому и будућности, одговорио ми је:

»Ми стојимо одлично, до сад нам је најтеже било; Аустројанци неће напријед мимо Ријеке, они ће имати само прелазак за Арбанију, преко Скадарско Језеро и Бара, а Грна Гора биће слободна и самостална као звезда, и по свршетку рата могуће много већа.«

Питам ја: Како самостална, а Краљ је већ напустио Црну Гору, а Наследник ево пола године? — Па баш у томе и јест успех. Тражена је од Краља абдикација раније у корист Наследника, и још тада се имао закључити мир, да се они задртњак од Краља шће одрећи, јер је то Наследник био уредно још кад се сатекао у Њемачку у почетку рата. Али кад се није успјело онда, успјело се сада. Богами Стево, да Лазар не успје, те га изведе као међа за брњицу, нико га понтати није могао, но шћаше да иде у те планине, макар и са перјаницима, и хвала Богу што се од оне старе напасти ослободисмо за вазда! Прелијепо изведосмо ствар, извукосмо га и не дадосмо му никоме да рече збогом. Наследник је пошао да ствар притврди у Италији и Швајцарској са Аустројом и Њемачком. И сад знаш што ће бити: Аустројске власти наредиће да се сазове Народна Скупштина, која ће, заједно с народом, једва

дочекати да се Краљу освети за овакав поступак и лишиће га круне, а Наследника прогласити за владара. То је већ раније с њим утврђено, и он ће преко Аустрије доћи овамо. То је вјеруј једна велика добит Црне Горе и, камо среће да смо се одавно баталнили Русије, јер је Владика Раде давно био рекао: »Држите се Аустрије па се не бојте.« Него, Бога ти, гледај том приликом у Скупштини, да не би ти или ко из опозиције ма што рекао за Наследника, јер, вјеруј, он ће бити добар владар и с њиме се моћи колико и да не постоји.«

Знамо да су Аустријанци правили некакве границе и да су народу говорили, да неће даље од Ријеке, већ ће се и одатле вратити на Ловћен чим се потпише мир са Црном Гором. Али на моју напомену да то не може бити јер је Скупштина на последњем састанку ријешила, да Црна Гора иде путем Србије, Матановић ми је одговорио: »Скупштинску већину сачињавају «Клубашки», и они ће пристати на све, само да се из свете, ослободе Краља, а ми смо остали за то поготово. Кроз кратко вријеме упутиће се све досадање власти на дужност, а виђећеш, и формални мир између нас и Аустрије биће свијех дана закључен.«

Три-четири дана послје овога разговора, обезгављена влада позва народне посланике који се плаћоше у Подгорици и прочита им одговор Франца Јосифа на тражењу мир, у коме се, између осталог јављаше, да он цар, Фрањо Јосиф, није никад желио понизити црногорско оружје које је ваза високо стајало, али да су његове трупе под командом њемачког војног водства и да се истоме треба обратити. Нас посланика било је тада на окупу 7—8 и одговорили смо: »Нама то немојте казивати, јер од Скупштине нијесу били овлаштени, за преговоре ни влада ни Краљ.«

Кад сам се послје видио са Јованом Матановићем, на-смјајао сам му се за његовога новог црногорскога краља, на шта ми је одговорио: »Шта ћеш! није крива Аустрија него Њемачка.«

Ово баца вео са Бомбашке Афере у вези са Загребачким Процесом и с анексијом Босне и Херцеговине, послје скоро 20. година.

Да је Настић аустријски агент, то је из досада изведенога и сувише очевидно; да је Стеван Рајковић био агент црногор-

ске владе и то је очевидно; да су Беч и Цетиње заједнички радили, јасно је и то, и природно што су, на крају крајева, у основи због исте политике, подијелили заједнички принос судбину; али би тешко било изводити за Даковића, Ђоновича, Божовића и др. да су то исто били; они су, у главном били слаби или никакви политичари, а у питању бомба сигурно преварене »жртве благородног чувства.«

Врло се добро сјећам кад ми је Стеван Рајковић упутио из тамнице у 1909. г. једно писмо на Цетиње, у којем отворено говораше да је преварен и постао жртва прохтејава других и тражи да се пусти на слободу, а писмо да предам Наследнику да изврши обећање. Нијесам то лично учинио, већ сам умолно Саву Капичића, управитеља Двора Књаза Николе, да му га лично преда. На њега сам имао повјерење, јер је он мој крвни пријатељ. Он је писмо предао, и резултат је био тај, што је Рајковић убрзо био пуштен на слободу и одмах био примљен на службу у Државној Штампарији, док су остали осуђеници по његовој тужби и даље остали да чамају у »Јусовачи«.

И прије осуде и послје исте, оптужених у бомбашкој афери, не само српска штампа гдје год је Орба, на чак и у Америци, него и читава словенска штампа нападала је најоштрије црногорску владу, Књаза и камарилу.

Због оваквог оштрог напада свесловенске штампе, сакупљала се велика сједница у кабинету Министарског Савјета, и том приликом, добро памтим, кад присутне наладаше Јован Пламенац и себе самога осуђујући овим ријечима: »Ми смо сами ослабили карактер ове завјере оваквом пресудом и код Црногораца и пред свијетом; требало је стријељати најмање пет шест, па да има дјејство како треба, и ми ћемо бити принуђени, данас — сјутра, да је допустимо.« И очекивао се је згодан моменат и створили су чувену Колашинско-Васојевићску аферу у којој су стријељали пет невиних људи: Петра Ђиновича пор. Михаила Јојића барјактара, Радисава Рачића, Петра Митровића и Илију Петровића. Шеста намијењена жртва у овој афери био је мајор Никола Митровић, један од најватренијих поборника у легалној борби противу постојећег режима. Син угледних родитеља а од угледног братства, ријеч се чула у народу, и за њим су властодржци мотрили. Он је упутио једно писмо своме шури Андрији Радовићу, који је побјегао у иностранство на начин како сам то раније рекао.

и у писму га оштро прекорно, да људи не бјеже са позиције, кад се води легална борба за народна права и захтијевао, да се натраг врати, па био прав, био крив.

Противу њега се мржила ондашњих зликоваца све више по-
већавала, и кад је било све спремно, да похватају њега и дру-
штво му, умакао зем је такорећи испред носа, и био принуђен
напустити земљу за изјесно вријеме, као једини излаз да спасе
своју главу и оклоњо се у Скопље (онда турско).

Али и ту није могао утећи, и да би се потпуно ослободили
од тако опасног противника, тражио се је начин, како да се
уништи. Злочиначка улога била је поверена Јовану Пламенцу,
који је помоћу новца а преко пријатеља нашао убијцу, који
је злочин извршио.

Поред стријељаних осуђени су на дужу или краћу ро-
бију поручници: Милан Радоњић, Војин Павићевић, Насто Бу-
ровић, учитељи: Јакша Поповић, Вукмић Масловарић и поп
Богдан Лалевић, Марко В. Булафић са скоро стотином других
угледнијих људи.

Утврђена је чињеница да ниједан од осуђених и затво-
рењих Црногораца није имао апсолутно никаквог судјела у
квалификованој завјери противу Династије, већ да су били
жртве за даље већ познате сврхе аустријске владе и Цетињ-
ског Двора. Друго се и не може закључити, него да је Бом-
башка Афера у вези са Загребачким Процесом дјело аустро-
угарске владе у споразуму са Цетињском камарилом на челу
којој је био Насљедник, а у којој је и званична Бугарска
имала своје прсте. Значи: српско Цетиње упрегнуло се је са
Бечом, Пештом и Софијом, да води борбу противу српскога
Београда — противу Србије.

Не улазећи у јаче разлагање овога не патриотскога чина,
нити бранећи кога због истога, ипак морам, као очевидан
истаћи један између многих примјера, у којој је мјери био
Књаз Никола подлегао утицајима свога сина Насљедника:

Најме, приликом сазива Окупштине у 1911. г. позвао ме
Краљ у Двору, гдје су били на скупу још, Насљедник, влада
и камарила. Чим сам дошао, рекао ми је: »Звао сам те, ћетићу,
да сједниш и слушајш што ћемо читати, и да ништа не збориш.«
Почела се читати Престона Бсједа, кад је дошао онај став,
да су односи са балканским државама добри, а са Србијом
и онај став да су односи са великим силама добри.

а са вјековном покровитељицом, Русијом, вада непроније-
њени, — устао је Насљедник и тражио да се то измени и да
се не истиче братство са Србијом, нагласивши: »Виђели смо то
њено братство кад нам је хтијела кућу преврнути 1907. г., него
нека стоји за све балканске државе једнако. Тако него да се
не истиче покровитељство Русије, јер ни она није ништа учи-
нила; а да смо били са неком другом великом силом на пр. са
Њемачком, данас бисмо били много већи. На ове Насљедникове
ријечи Књаз је устао и љутито рекао: »Није то тако! Србију
и Русију не можемо изједначити ни са једном државом у
Европи, и српски народ не смије ни да зна, ни да осјети, што
имамо ми Династије, међу собом; а што говорим за Русију,
треба да знаш и ти и свако, као што ја знам, да није ње било.
Црна Гора не би било, и сви бисмо данас носили фес! Ја боље
познајем политику него ти, и читав сам мој рад посветио спољ-
ној политици, те Црна Гора има глас ка једна велика држава.
За унутрашње уређење земље нијесам водно онолико рачуна
колико је требало, то сам оставио био на моје ствари, и вјеру-
јем да су доста гријешили. Не треба заборавити да се свака
моја ријеч у свијету цијела на десеторо, и ја хоћу да остане
онако како сам рекао.«

На ову Господареву изјаву, Насљедник се диже љут и
пође. Господару би непријатна ова демонстрација, запали ци-
гару, мало поћута и изађе. Кроз пола часа вратили су се за-
једно и сјели. Насљедник бјеше весео из чега се видјело да је
побједно, али је зато Господар био и одвише сјетан. Послије
мале паузе, Господар рече: »Чудни сте ви млађи људи! Ја сам
остарао и висим погама у гроб, а све хрђаве последице ова-
квог рада оносиће Насљедник као будући Господар Црне Горе.
Он вели да је боље да остане онако како је он предложио, и
ја сам попустио и нека се тако исправи.«

Послије овакве садржине Престоне Бесједе у Окупштини,
цијела словенска штампа оштро је напала Краља Николу и
његову владу, због братског одступања од Србије, коју ставља
на једну линију са Бугарском и због одступања од вјековнога
покровитељства Русије.

Напуштање братског односа са Србијом и вјековнога по-
кровитељства Русије, које је и одвише опипљиво манифестовао
својом посјетом Бечу истога дана кад се је у Москви стварао
споменик Цару Александру III., јасно доказује да је Господар

Оно потпуно немоћан да се одупре прохтјевима будућег Господара Црне Горе, као изразитог русофоба, а да не говорим о његову србофобству и великом аустро-гермаофиљству. Све је рађено како је овај посљедњи хтио у друштву са својим љубимцима — удворицама, и једино што им није пошло за руком, да Господару окиону круну с главе! Господар се није без разлога жалио својим интимнијим пријатељима: »Вићи какав ми је пород, у њега ми вром ударно! — Лијело ли сам се ископао.« Догађаји који су се брзо један за другим ређали, доказали су ову умну сиротињу његова порода и околине.

Предајем јавности моје успомене из ове афере као живу и свету истину, за коју је по карактеру њена постанка, тешко било имати јачих докумената, а још теже о њој писати, за дела самосталности Црне Горе, јер би значило рескирати самим собом. Истом данас се о тој афери може писати, као о једном историјском догађају из прошлости. Бомбашка афера била је највећа несрећа за Црну Гору: Њом су помућени браски и међусобни односи, како у братствима тако и у племенима; њом је стуђена Србија и изблијеђела стара љубав према истој. Са њом је учињен највећи злочин према српском народу у Црној Гори и Србији, и од које су страдали и они дјелови српскога народа, који су од Србије и Црне Горе очекивали васкрснуће.

Предајући јавности моје успомене из Бомбашке Афере, која је вагда за јавност била једна загонетка, мислим да сам учинио услугу, на првом мјесту цијелом српском народу, а поглавито званичној Србији која је, у Црној Гори ни крива ни дужна, носила овај велики грех Аустрије и званичног Цетина.

Читаоци ће можда примјетити, што ја износим данас педантно осуђених у Бомбашкој Афери и помињем »Јусовачу«, а кад сам их оптуживао за кривицу пред судом који је створен за суђење анархистичких злочина, јер се на расправи читало: »По оптужби Стева Попичића, Сава Вулетина и Сава Радуловића.« Таква примједба, не би имала темеља, јер у исљеђењу кривичнога предмета, ни један ислеђник не може по својој обавези и прибављеним чињеницама бити на чисто, док га коначно не доврши. Тако је било и код наше Ислеђне Комисије, која је, по довршењу исљеђења, утврдила да је од оптужених крив само Стеван Рајковић, а остале смо одмах пустили на слободу, а све списе послали са спроводним актом Областој

Управи, прије него се створио Суд за суђење анархистичких злочина. Кад је био образован тај суд, поново су их похватили и ватродили и, кад се почела водити јавна расправа пред тим судом коме је председавао Јабуд Гојшић, а државни тужници били Јанко Дрљевић и Павле Вуксич, редовно се читало да им се суди по нашој тужби. Кад смо за то дознали, протјерали смо; и кад то није помогло, онда смо спремили једну протјерну ноту, на онд. званични лист »Глас Црногораца«, да није истина да се они суде на основу наше оптужбе, јер смо их ми све ослободили, одмах по свршеном исљеђењу, осим Рајковића. Ондашњи Уредник »Гласа Црногораца« није смјо то прегрбити без наређења Министра Председника, јер би се ова завајера, како он рече, могла криво тумачити, и тиме ослабити њој карактер; нарочито што би ова изјава пала у часу кад се оборила сва штампа противу Књаза и Владе, и да бисмо се због тога силно замјерили, а за нас би то много означило. Ми нијесмо смјели даље ићи, бар не ја, и тако односна изјава није изашла на јавност.

Гисац.